

STUDIA

Zdzisław Wołk
Uniwersytet Zielonogórski

**Działalność wychowawcza w pracy socjalnej
z osobami bezrobotnymi**

Educational a Activity at Work with the Unemployed

Wstęp

Jednym ze stałych zjawisk społecznych towarzyszących gospodarce rynkowej jest bezrobocie. Bezrobocie rozpatrywane jest jako problem ekonomiczny oraz jako doświadczenie indywidualne. W tym pierwszym rozumieniu zajmuje ono uwagę głównie ekonomistów i polityków społecznych¹. W wymiarze społecznym i personalnym jest ono niepożądane głównie ze względu na przyczynianie się do pogarszania sytuacji materialnej przez osoby doświadczające braku zatrudnienia². Nie jest to, niestety, jedyne następstwo bezrobocia. Badacze tego problemu wywodzący się z różnych dyscyplin naukowych wskazują

¹ Zob. E. Kwiatkowski, *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, Warszawa 2002, [w:] *Flexicurity w Polsce. Diagnoza i rekomendacje. Raport końcowy z badań*, red. K. Kryńska, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2009, s. 94–98.

² Zob. J. Stochmiałek, *Pomoc pedagogiczna wobec kryzysów życiowych*, [w:] *Pedagogika wobec kryzysów życiowych*, red. J. Stochmiałek, Instytut Technologii Eksploatacji, Warszawa–Radom 1998, s. 40.

na różne liczne inne skutki bezrobocia – społeczne, psychiczne, ekonomiczne, zdrowotne, socjalne³. Złożoność uwikłania człowieka nie mającego pracy dobrze obrazuje spirala upadku. Najczęściej wskazuje się, że kluczowym problemem bezrobotnego staje się wspomniane już pogorszenie, niekiedy radykalne, sytuacji materialnej. Służby socjalne skupiają swoją uwagę na problemach bytowych osób bezrobotnych i ich rodzin i ją starają się kompensować. Nie mają zbyt wielu możliwości stosowania oddziaływań wychowawczych do wspierania bezrobotnego w swojej bieżącej rutynowej pracy. Raczej nie zajmują się więc stwarzaniem warunków do pozytywnych zmian w podejściu klienta bezrobotnego do siebie i doświadczanych problemów. Jest to bowiem przede wszystkim czasochłonne i wymaga indywidualnej pracy w prowadzeniu przypadku.

Konsekwencje braku zatrudnienia a oddziaływania wychowawcze

Dla wielu osób bezrobotnych od problemów bytowych znacznie poważniejsze jest jednak doświadczenie „społecznej hańby”, co przekłada się zarówno na spadek samooceny, jak i na obniżenie pozycji społecznej w rodzinie, w środowisku lokalnym, a także u potencjalnych pracodawców. Szczególnie bolesne jest ono dla osób, które utraciły pracę po raz pierwszy, a także w początkowym okresie kariery zawodowej.

Zdarza się jednak, że wpadnięcie w pułapkę bezrobocia w niektórych sytuacjach może mieć pozytywne konsekwencje. Prowadzi bowiem do pojawienia się determinacji do działania. Występujący w tym przypadku kryzys przyczynia się do odrzucenia zasobów, które utrzymywały jednostkę na krawędzi zatrudnienia, często towarzyszyło temu poczucie tymczasowości i zagrożenia. Utrata pracy wyjaśnia ten stan, nie pozostawia złudzeń na dalsze przeciąganie się sytuacji trudnej, niedobrej, ale też nie najgorszej. Oczywiście, w początkowym etapie może wystąpić lęk o przyszłość, z czasem jednak osoba bezrobotna zaczyna gromadzić siły do pokonania kryzysu. Jest ku temu wiele sposobności, prowadzących głównie przez edukację, ale także poprzez aktywność w różnych innych formach życia społecznego.

Zdecydowana większość osób bezrobotnych doświadcza przede wszystkim jednak negatywnych następstw braku pracy, które szybko prowadzą do zachowawczości pomimo doświadczanego dyskomfortu. Niemoc, apatia, nie-

³ Zob. A. Giddens, *Socjologia*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2006, s. 432.

chęć do działania, zrezygnowanie – to najczęściej wskazywane cechy opisujące ludzi dotkniętych brakiem pracy od odległych czasów, co niegdyś bardzo sugestywnie przedstawili badacze miasteczka Marienthal⁴. Do dzisiaj jest to aktualne i trafnie oddaje również obecną sytuację wśród bezrobotnych w Polsce. Brak pracy jest źródłem stresu, którego siła na skali wydarzeń stresujących określana jest na 47 punktów, czyli zaledwie o trzy mniej niż stres związany z zawarciem związku małżeńskiego⁵. Kreowanie postawy akceptacji utraty zatrudnienia może znacząco zmniejszyć napięcia psychiczne temu towarzyszące, a wraz z tym wyzwalać zachowania kreatywne skierowane na poprawę zaistniałej sytuacji.

Zróznicowanie bezrobotnych wiąże się z niepowtarzalnością ludzi i doświadczanych przez nich sytuacji. Na bezrobocie bardziej niż inni narażeni są: kobiety, młodzież, ludzie starsi, mniejszości etniczne i rasowe oraz imigranci. Dla niektórych pracodawców wiek, płeć i przynależność rasowa czy etniczna stanowią kryteria selekcji osób ubiegających się o pracę⁶. Można przypuszczać, że również wiązki cech kulturowo – demograficznych mogą różnicować stany i sytuacje osób bezrobotnych. Ich konfiguracje stanowią o niepowtarzalności sytuacji bezrobotnych oraz ich stosunku do świata, życia, pracy zawodowej i do siebie samego. Inaczej mówiąc – wyznaczają one postawy bezrobotnych.

Oddziaływania wychowawcze, kierowane do osób nie mających pracy, o charakterze aktywizującym, motywującym ze strony służb socjalnych oraz służb zatrudnienia mogą stanowić dla nich inspirację do podejmowania wysiłków na rzecz poprawy sytuacji, w której się znaleźli, oraz do wzmacniania tych wysiłków. Odwoływanie się pracowników socjalnych do znanych im z doświadczenia dobrych przypadków pomyślnego rozwiązywania przez innych podopiecznych problemów, sprzyja budzeniu aspiracji do lepszego, godnego życia oraz budowania przekonania, że we własnym zakresie można wiele w tym zakresie zmienić na lepsze.

⁴ M. Jahoda, P. F. Lazarsfeld, H. Zeisel, *Bezrobotni Marienthalu*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.

⁵ Zob. Z. Wołk, *Zawodoznawstwo*, Warszawa 2009, s. 114.

⁶ Zob. I. Reszke, *Wobec bezrobocia: opinie, stereotypy*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1999, s. 32.

Wychowanie wspierające bezrobotnych i wsparcie wychowujące

Wychowanie jest definiowane na wiele sposobów, przy czym można spotkać jego rozumienie jako cel i jako proces. Wychowanie jako cel prowadzi do ukonstytuowania się pożądanych cech wychowanka, natomiast pojmowane jako proces jest ciągiem zamierzonych działań prowadzących do tego celu. „Współczesny spór o istotę wychowania sprowadza się do tego, czy wychowawca intencjonalnie orientuje się w relacjach z wychowankiem na potrzeby, oczekiwania, interes i normy zewnętrzne (społeczne, prawne, moralne itp.), transcendentne, czy raczej uwzględnia on przede wszystkim podmiotowych oddziaływań, zdobywanie przezeń tożsamości osobowej, urzeczywistniania samego siebie. W obu jednak sytuacjach, korzystając z przymusu, presji, urabiania lub też wolności, wspierania, wyzwala, zmierza w sposób mniej lub bardziej świadomy do wywołania względnie trwałych zmian w osobowości, postawach czy zachowaniach wychowanka”⁷. W odniesieniu do osób niemających pracy, wychowanie służy przede wszystkim wzbogacenia ich zasobów własnych o takie, które mogą przyczynić się do skutecznego „wzięcia spraw w swoje ręce”, czyli do uzyskania samosterowności życiowej.

Niezależnie od licznych problemów i trudności życiowych, z którymi zmagają się bezrobotni, borykają się oni z licznymi deficytami, w szczególności z niską samooceną i związaną z tym biernością. Oddziaływania wychowawcze skierowane na ich kompensowanie mogą znacznie wzbogacić pomoc społeczną i uczynić ją bardziej skuteczną, na trwałe przemieszczającą klienta w obszar aktywności życiowej i zawodowej.

Do szczególnych deficytów, wzmacnianych w sytuacji niepowodzeń należy adekwatna samoocena. Osoby bezrobotne zazwyczaj mają ją zaniżoną, niekiedy bardzo znacznie⁸. Samoocena jest mechanizmem samoregulacji, uruchamiającym się w następstwie samowiedzy, a następnie warunkującym działania o charakterze samokorekcyjnym. Jeżeli jest niska, a bardzo często zaniżona, sprzyja wycofaniu i bierności. W przypadku osób bezrobotnych ten czynnik jest kluczowy. Jest on usytuowany na samym szczycie piramidy upadku, inspi-

⁷ B. Śliwerski, *Wychowanie. Pojęcie – dylematy – znaczenie*, [w:] *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, tom I, red. M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007, s. 29.

⁸ Zob. N.G. Piłkuła, *Bezrobocie przyczyną degradacji indywidualnej i społecznej*, [w:] *Wybrane zagadnienia z pomocy i integracji społecznej*, red. J. Matejek, N.G. Piłkuła, seria: Biblioteka Instytutu Pracy Socjalnej, Wydawnictwo „scriptum”, Kraków 2014, s. 18.

ruje występowanie zazwyczaj długiego łańcucha negatywnych stanów prowadzących do utrwalania się statusu bezrobotnego⁹.

W pracy socjalnej niewiele się mówi o oddziaływaniach wychowawczych. Jej głównym zadaniem jest bowiem udzielenie wsparcia w sytuacji zagrożenia oraz możliwie szybkie i trwałe przywrócenie samodzielności. Praca socjalna odwołuje się do wielu sposobów niesienia pomocnego wsparcia, zarówno kreatywnych jak i odtwórczych¹⁰.

W Polsce praca socjalna tradycyjnie jest ściśle związana z pedagogiką społeczną, posiłkuje się jej metodami¹¹. Przez wiele lat jedna z głównych dróg do zawodu pracownika specjalnego wiodła przez studia pedagogiczne¹². Ich absolwenci wyróżniają się wysokimi kompetencjami zawodowymi w obszarze pracy z ludźmi, jednakże ich szczególnym walorem jest gotowość do pracy wychowawczej, wynikająca zarówno z profilu kończonych studiów, jak i z prezentowanych predyspozycji osobowościowych. Praca wychowawcza stanowi podejmowanie świadomych wysiłków na rzecz „wskazywania drogowskazów na życie godne”. Wiąże się więc z tworzeniem przesłanek do modyfikowania przez podopiecznych swoich postaw. Wymaga to jednak przede wszystkim umotywowania ich do refleksji własnej nad swoim losem, jak też do podejmowania działania na rzecz modyfikacji prezentowanego systemu wartości, wreszcie do różnorodnej aktywności będącego tego następstwem.

Postawa stanowi zobiektywizowany w działaniu stosunek jednostki do świata i do swojego w nim miejsca. Wyraża „względnie trały stosunek osoby do innych osób lub zjawisk. Wpływ na powstawanie postaw mają motywacje, ale w stosunku do pełnej osobowości należy traktować postawy jako wyraz orientacji wobec wartości, dążenie do jednych, unikanie innych. Określa się też postawy jako dyspozycje do reagowania na pewne przedmioty, wyrażające

⁹ Zob. M. Kabaj, *Strategie i programy przeciwdziałania bezrobociu w Unii Europejskiej w Polsce*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2004.

¹⁰ Zob. M. Gray, S. A. Webb, *Praca socjalna. Teorie i metody. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2012; K. Marzec-Holka, *Współczesne dylematy „dobra wspólnego” a problem wykluczenia społecznego w pracy socjalnej i polityce społecznej*, [w:] *Praca socjalna i polityka społeczna. Obszary współdziałania wobec wykluczenia społecznego*, red. K. Marzec – Holka, A. Rutkowska, M. Joachimowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2008, s. 27–28.

¹¹ Zob. B. Szatur-Jaworska, *Teoretyczne podstawy pracy socjalnej*, [w:] *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Wydawnictwo Akademickie „Żak” Warszawa 1995, s. 107.

¹² Zob. A. Zasada-Chorab, *Kształtowanie się zawodu pracownika socjalnego w Polsce*, Ośrodek Kształcenia Służb Publicznych i Socjalnych Centrum AV, Częstochowa 2004, s. 76 i n.

się w swoistej emocjonalnej reakcji, skłonności do określonego postrzegania danego przedmiotu i do zachowania się wobec niego w podobny sposób¹³. Postawa jest więc kluczową dyspozycją, która stanowi o dokonywanych celach i wyborach dróg ich realizacji. W oddziaływaniach wychowawczych wobec bezrobotnych szczególnie ważne jest kreowanie odpowiedzialności za siebie i swój los oraz gotowości do podejmowania wysiłków prowadzących do zmiany przez nich sytuacji, w której się znajdują, w szczególności sytuacji związanej z pracą. Bezrobotni bowiem mają różne nastawienie do pracy, poczynając od niechęci, poprzez obawy, aż do gotowości jej pozyskania za wszelką cenę.

Pracownik socjalny jako wychowawca bezrobotnych

Podopieczni pomocy społecznej stanowią grupę niejednorodną, w której występują zarówno osoby bezradne w obliczu doświadczanych trudności egzystencjalnych, jak i tacy, którzy z premedytacją nie zamierzają podejmować wysiłków na rzecz zmiany swojego statusu. Szczególnymi cechami różnicującymi bezrobotnych wydaje się być jednak czas - czas życia wiążący się z wiekiem biologicznym i czas pozostawania bez pracy.

Czas życia nie ogranicza się do liczby przeżytych lat i biologicznego stanu organizmu. Kryje się za nim biografia jednostki, sposób podejmowania i realizowania przez nią zadań rozwojowych, związanych z nimi kryzysów życiowych, jak i sposoby ich pokonywania¹⁴. Niezależnie więc od interwencji innych cech, doświadczenie nabywane wraz z kolejnymi przeżywanymi dniami i latami oraz stan konstytuujący jednostkę wynikający z jej wieku biologicznego stanowi konieczne kryterium podejścia wychowawczego stosowanego wobec niej. Osoby dorosłe cechuje refleksyjność, pogłębiająca się z wiekiem, coraz bogatsze doświadczenie życiowe, wreszcie ukształtowany system wartości. Stanowią one układ odniesień konieczny do uwzględnienia przy pracy prowadzonej z bezrobotnymi. To doświadczenie ma charakter indywidualny, przy czym może czynić bezrobotnego klientem zawiedzionym, a niekiedy nawet oporującym. Odpowiednie podejście wspierające stawia przed pracownikiem socjalnym konieczność rozpoznania tego doświadczenia i wynikającego z niego nastawienia bezrobotnego do problemu, w obliczu którego stoi, do sy-

¹³ T. Nowacki, *Leksykon pedagogiki pracy*, Instytut Technologii Eksploatacji Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2004, s. 184.

¹⁴ Zob. Z. Pietrasiński, *Rozwój ludzi dorosłych*, [w:] *Wprowadzenie do pedagogiki dorosłych*, red. T. Wujek, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1992, s. 47.

tuacji pomocowej oraz do osoby pracownika socjalnego. Każde z nich wymaga szczególnej analizy i przepracowania¹⁵.

Drugim kryterium jest okres pozostawania bez pracy. W tym przypadku sytuacja jest o tyle przejrzysta, że występuje prawidłowość – im dłużej jednostka nie pracuje, tym bardziej spada jej wola pracy. Osoby długotrwale bezrobotne nie stanowią jednorodnej grupy, są bowiem wśród nich tacy, których strategię z różnych powodów zakładają życie bez pracy oraz tacy, którzy wykazują dużą aktywność na rzecz pozyskania zatrudnienia. Pracownik socjalny w przypadku podjęcia działań wychowawczych koncentruje się na pracy z tymi pierwszymi, bowiem w ich przypadku konieczne jest budowanie motywacji do zmiany statusu. W tym obszarze pozytywne rezultaty może przynieść zawarcie przymierza prowadzącego do współpracy klienta z pomagającym¹⁶.

Istotą pracy socjalnej jest wspieranie jednostek i rodzin w sytuacjach, gdy stojące przed nimi problemy przekraczają możliwości ich pokonania w oparciu o aktualnie posiadane zasoby własne do czasu osiągnięcia przez nich możliwości samosterowności życiowej. Osoby bezrobotne, podobnie jak i inne zagrożone marginalizacją społeczną lub już znajdujące się na marginesie życia społecznego, wymagają wsparcia aktywizującego. Wiąże się ono z wzmocnieniem własnego obrazu przez te osoby. Oddziaływanie wychowawcze w tym przypadku może docierać z wielu stron. Pracownik socjalny ma jednakże w tym zakresie zadanie kluczowe. Na nim bowiem spoczywa odpowiedzialność za podopiecznego. Klienci pomocy społecznej w wielu przypadkach przenoszą na nich tę odpowiedzialność, nie angażując się w rozwiązywanie swojego problemu, jedynie żądając jego rozwiązania przez służby pomocy społecznej. Zmiana takiego podejścia, ukazanie znaczenia własnego zaangażowania w przywrócenie samosterowności życiowej wiąże się z formowaniem motywacji do podjęcia wysiłków. Jest to długi i trudny proces, często wymagający indywidualnego podejścia. Duże możliwości stwarza w tym przypadku stosowanie coachingu¹⁷. Nie zawsze jest jednak możliwe przydzielenie klientowi indywidualnego coacha. Zadanie to spada więc na pracownika socjalnego. Z jego rolą zawodową nieodłącznie wiąże się więc bycie trenerem i mentorem podopiecznego. W pracy wychowawczej realizowanej przez pracownika

¹⁵ Zob. Z. Wołk, *Osoba długotrwale bezrobotna jako klient oporujący*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2009.

¹⁶ Zob. G. Egan, *Kompetentne pomaganie*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002, s. 75.

¹⁷ Zob. A. Skowrońska, *Praca socjalna z osobami długotrwale bezrobotnymi i członkami ich rodzin*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014, s. 96–105.

socjalnego niezbędne jest koncentrowanie się na kształtowaniu cech, które umożliwiają przygotowanie do pracy i życia dla dobra własnego i społecznego, do których zalicza się samodyscyplinę (zdyscyplinowanie wewnętrzne, wytrwałość, sumienność, odpowiedzialność, samokontrolę, poczucie własnej wartości), uspołecznienie (dostrzeganie potrzeb innych, myślenie kategoriami dobra pozaosobowego, gotowość do podejmowania każdej użytecznej pracy, inicjatywa społeczna, poszanowanie cudzej pracy i mienia społecznego), zespołowości (umiejętności podporządkowania się, gotowość niesienia pomocy, odpowiedzialności za pracę grupy i jej wyniki, umiejętność i chęć współdziałania), gospodarności (oszczędne gospodarowanie materiałami, poszanowanie czasu, zamiłowanie do ładu i porządku w czasie pracy)¹⁸. Pracownik socjalny utrzymuje kontakty bezpośrednie z klientami, toteż jego własna postawa, sposób podejścia do nich mają duże walory wychowawcze. Pracownik socjalny, który potrafi zjednać klientów, zdobyć ich szacunek, jest dla podopiecznych wzorem osobowym. Prezentowany przez niego system wartości, sposoby zachowania, mogą być źródłem przemian stosunku podopiecznego do świata, przyczyniać się do zmian jego nastawienia do swojej sytuacji siebie samego. Praca wychowawcza nie wymaga w tym przypadku ponoszenia dodatkowych nakładów materialnych, wiąże się natomiast z wysoką kulturą pracy pracownika socjalnego.

Podsumowanie

W pracy socjalnej główne kierunki działań związane są z zabezpieczeniem egzystencji osób, które znalazły się w sytuacjach losowych trudnych, uniemożliwiających pokonanie przeszkód, na które natrafili. Zazwyczaj kierowana do nich pomoc wiąże się ze wsparciem materialnym, kiedy indziej ze wzbogaceniem w zasoby własne, które dają szansę na samosterowność życiową. Są to niestety najczęściej działania doraźne, kierowane nie na przemodelowanie cech osobowych podopiecznych, będących zazwyczaj pierwotną przyczyną zaistniałych problemów. Oddziaływania wychowawcze mogą znacząco wzbogacić wsparcie osób bezrobotnych. Tworzenie warunków do zmiany postaw osób bezrobotnych, do doskonalenia siebie samego i do podjęcia wysiłków na rzecz samodzielności i niepoddawania swojego losu przypadkowości i doraźnym

¹⁸ Zob. M. Frejman, *Wychowanie do pracy w procesie kształcenia nauczycieli pracy-techniki*, [w:] *Wychowanie do pracy w procesie kształcenia*, red. M. Jakowicka, K. Uździcki, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Zielona Góra 1988, s. 233–234.

wpływem zewnętrznym, może być skutecznym sposobem wydobywania ich z niepożądanych wpływów zewnętrznych. Może być skutecznym sposobem na uzyskiwanie przez nich na trwałe samosteroowności życiowej, niezależnie od sytuacji życiowych, z którymi się spotkają w obecnym życiu i w przyszłości. W tym zakresie pożądane jest połączenie wysiłków służb socjalnych i służb zatrudnienia. Obydwie grupy mają bowiem wypracowane sposoby postępowania i ich spójność może podnieść efektywność wsparcia wychowującego zorientowanego na przyszłe samodzielne godne życie ich podopiecznych.

Abstract: Unemployment is an integral part of the capitalist economy. Some consider it to be a pathological phenomenon because it restricts the social progress. It is analyzed on the basis of various scientific disciplines, i.e. economics, sociology, psychology, social policy, and in educational sciences as well. Effective prevention of unemployment requires to appeal to education primarily because of the key role that it plays in shaping attitudes. The attitude of the unemployed affects the adopted life strategy. Employment services and social assistance have many possibilities to influence the attitudes of the unemployed, which affects the stimulation of their active life and the labor market.

Keywords: unemployment, unemployed, education, posture, exemplar, activity, mobilization, responsibility

Literatura przedmiotu

- Egan G., *Kompetentne pomaganie*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2002.
- Frejman M., *Wychowanie do pracy w procesie kształcenia nauczycieli pracy-techniki*, [w:] *Wychowanie do pracy w procesie kształcenia*, red. M. Jakowicka, K. Uzdziński, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Zielona Góra 1988.
- Giddens A., *Socjologia*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2006.
- Gray M., Webb S. A., *Praca socjalna. Teorie i metody. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2012.
- Jahoda M., Lazarsfeld P. F., Zeisel H., *Bezrobotni Marienthalu*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.
- Kabaj M., *Strategie i programy przeciwdziałania bezrobociu w Unii Europejskiej w Polsce*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2004.

- Kwiatkowski E., *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*, Warszawa 2002, [w:] *Flexicurity w Polsce. Diagnoza i rekomendacje. Raport końcowy z badań*, red. K. Kryńska, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2009.
- Marzec-Holka K., *Współczesne dylematy „dobra wspólnego” a problem wykluczenia społecznego w pracy socjalnej i polityce społecznej*, [w:] *Praca socjalna i polityka społeczna. Obszary współdziałania wobec wykluczenia społecznego*, red. K. Marzec-Holka, A. Rutkowska, M. Joachimowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego Bydgoszcz 2008.
- Nowacki T., *Leksykon pedagogiki pracy*, Instytut Technologii Eksploatacji Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2004.
- Pietrasieński Z., *Rozwój ludzi dorosłych*, [w:] *Wprowadzenie do pedagogiki dorosłych*, red. T. Wujek, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1992.
- Pikuła N. G., *Bezrobocie przyczyną degradacji indywidualnej i społecznej*, [w:] *Wybrane zagadnienia z pomocy i integracji społecznej*, red. J. Matejek, N.G. Pikuła, seria: Biblioteka Instytutu Pracy Socjalnej, Wydawnictwo „scriptum”, Kraków 2014.
- Reszke I., *Wobec bezrobocia: opinie, stereotypy*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1999.
- Skowrońska A., *Praca socjalna z osobami długotrwale bezrobotnymi i członkami ich rodzin*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014.
- Stochmiałek J., *Pomoc pedagogiczna wobec kryzysów życiowych*, [w:] *Pedagogika wobec kryzysów życiowych*, red. J. Stochmiałka, Instytut Technologii Eksploatacji, Radom-Warszawa 1998.
- Szatur-Jaworska B., *Teoretyczne podstawy pracy socjalnej*, [w:] *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1995.
- Śliwerski B., *Wychowanie. Pojęcie – dylematy – znaczenie*, [w:] *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, tom I, red. M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007.
- Wołk Z., *Osoba długotrwale bezrobotna jako klient oporujący*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2009.
- Wołk Z., *Zawodownawstwo*, Warszawa 2009.
- Zasada-Chorab A., *Kształtowanie się zawodu pracownika socjalnego w Polsce*, Ośrodek Kształcenia Służb Publicznych i Socjalnych Centrum AV, Częstochowa 2004.